

Knjigo zaključuje avtor s kratkim poglavjem »Pot v svobodo« (str. 122 do 127), v katerem se polovica teksta še vedno nanaša na portolongonsko ječo in na opis poti do Firenc, nato pa v kratkem pove še, kako je odšel na osvobodeno ozemlje.

V teh opombah k Čermeljevi knjigi smo podrobneje obravnavali le tiste sestavke, ki so pomembni za zgodovino, čeprav so opisi osebnih doživetij, iz katerih vejejo avtorjeve visoke moralne in človeške lastnosti ter izredna življenjska sila, enako dragoceni kot zgodovinski in dokumentarni podatki. Pričajo namreč o okolju, razpoloženju in težavah, ki jih je doživljal avtor v borih štirih letih in so hkrati do neke mere tudi podoba življenja drugih obsojencev tržaškega procesa ter še mnogih drugih slovenskih političnih jetnikov.

Čermeljeva knjiga je pomemben prispevek k zgodovini boja primorskih Slovencev za osvoboditev in hkrati prijetno in zanimivo čtivo. Pridružujemo se avtorjevi želji, izraženi v uvodni in zaključni besedi, ko opozarja še druge soobtožence, naj napišejo svoje spomine na proces, ki je vse premalo znan naši javnosti. Naj jim bo knjiga »Ob tržaškem procesu 1941« za zgled in spodbudo.

Milica Kacin-Wohinc

Conrad F. Latour, »Südtirol und die Achse Berlin—Rom 1938 bis 1945«, Stuttgart 1963, 158 str.

Knjiga je znatno razširjena disertacija ameriškega avtorja, profesorja na marylandski univerzi o vprašanju Južne Tirolske v letih 1938—1945, ki je obdelano predvsem po neobjavljenih rajhovskih arhivskih materialih. Žal ne upošteva v dovoljni meri zbirke izdanih virov kot »Documentes on German Foreign Policy« pa tudi ne uradnih listov nacističnih oblasti po kapitulaciji Italije na tem področju (prim. tudi pripombe Theodorja Veiterja v glasilu Unije evropskih manjšin »Europa ethnica«, 2/1964, Wien, str. 87—88).

Latourjeva knjiga ni važna le za proučevanje odnosa tretjega rajha do Mussolinijeve Italije, pač pa tudi za odnos nacistične stranke do nemških manjšin v drugih državah. Za nas je to proučevanje toliko zanimivejše, ker se ob njem pojavlja problematika Kanalske doline in vprašanje preselitve Kanalčanov in Hitlerjevo Nemčijo oziroma na Koroško. Latour zasleduje odnos do tega vprašanja od leta 1920, ko je Hitler izjavil, da si mora Nemčija pridobiti prijateljstvo Italije. Po Mussolinijevem prevzemu oblasti je NSDAP to misel še nadalje poudarjala, podkrepil pa jo je tudi Hitler v brošuri »Die Südtiroler Frage und Deutsche Bündnisproblem« leta 1926. (To brošuro je Hitler prevzel v trinajsto poglavje »Mein Kampf«.) Ta razvoj je našel ustrezen zaključek leta 1938, ko si je Hitler želel z rešitvijo južnotirolskega problema še utrditi zavezništvo fašistične Italije. Prvi razgovori o tem vprašanju so se pričeli že pomladi 1938 in se končali s podpisom »berlinskega soglasja« 23. VI. 1939 in z objavo »smernic« o preselitvi južnih Tirolcev 26. X. 1939. Prvi sporazum ni omenjal Kanalske doline, »Smernice« pa so že vsebovale formulacijo o »dvojezičnem teritoriju Trbiža«. Prvi del »Smernic« je s točnim popisom postopkov za preselitev v slovenskem prevodu objavilo glasilo Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine »Istra«, Zagreb, 22. XI. 1939, št. 47.

Kot kaže Latour, je prihajalo med pogajanjem za sklenitev gornjih sporazumov in tudi kasneje do popolnoma nasprotnih stališč obeh pogodbenih strani. Že vprašanje števila morebitnih optantov za tretji rajh je predstavljalo zapreko. Italijani so bili pripravljeni preseliti le južnotirolsko nemško iredento, ki je štela po njihovem mnenju kakih 50.000 oseb, in nemške državljane; tretji rajh pa si je prizadeval doseči popolno izselitev vsega etnično nemškega in ladinskega prebivalstva (250.000 oseb). Temu pa se je Italija upirala; bala se je tako odškodninskega vprašanja, predvsem pa plebiscitarnega odziva Južnih Tirolcev za opcijo in s tem povezane morebitne bodoče zahteve tretjega rajha po vrnitvi Južne Tirolske v okvir nemške države. Pozabiti pa tudi ne smemo poluradnih nemških glasov iz leta 1939 po »vratitvi starodavnih nemških provinc« Trentina in Trsta. Italijanski vladi je bila nesimpatična tudi Himmlerjeva misel, da bi se izseljeni Južni Tirolci naselili na Tirolskem onkraj Brennerja, analogno tudi Kanalčani na Koroško. Zato so Italijani želeli izvzeti Ladince od tega sporazuma pa tudi znova poudarjati svojo verzijo koroške vindišarske teorije, s katero so skušali odrekati večini prebivalstva Južne Tirolske nemški etnični izvor.

Težave z Italijo, pa tudi za nastavitvami optantov v tretjem rajhu, so še istega leta (1939) pridobile misel o preselitvi Južnih Tirolcev v zasedeni del Poljske. Mislili so tudi na Sudete, naselitveni načrti pa so kasneje objeli enako francosko Burgundijo. Po napadu na Sovjetsko zvezo je prišel v poštev »življenjski prostor« na vzhodu. Polotok Krim naj bi bil po nekem projektu idealno naseljeno področje južnotirolskih optantov in tudi nekako kolonialno središče tretjega rajha ob Črnem morju. Kljub točnim določilom pa opcija Južnih Tirolcev iz Italije ni potekala tako, kot so si jo bili zamislili v Berlinu; zavirali so jo Italijani, nenaklonjeni plebiscitarnim prizadevanjem rajhovskih komisarjev, pomanjkljive nastavitvene možnosti za izseljenje v rajhu, predvsem pa vojna s Sovjetsko zvezo, ki je dobila primat v načrtih Berlina. Nacisti so znova pokazali večje zanimanje za Južne Tirolce v začetku leta 1943, ko je pričelo rajhu primanjkovati oboroženih sil. S kapitulacijo Italije 8. septembra 1943 pa so bili načrti o popolni preselitvi Južnih Tirolcev (in z njimi Kanalčanov) končani.

Kanalske doline in Kanalčanov se Latour dotika le mimogrede. Zato skušajmo izpopolniti njegovo sliko iz drugih dostopnih virov, ki nam omogočajo ustvaritev vsaj približne slike dogodkov v kanalski dolini leta 1939 in kasneje. Tako nam primerjava števila optantov za tretji rajh z dne 9. I. 1940 z zadnjimi znanimi podatki o jezikovnih kategorijah v dolini iz leta 1921 pokaže, da so bili kljub določilom italijanskega zakona z dne 21. VIII. 1939 pripuščeni k opciji ne le osebe nemškega porekla in jezika, pač pa podobno kot v Poadižju Ladinci tudi slovensko govoreči Kanalčani (slovenski prevod zakona z dne 21. VIII. 1939 je objavila »Istra« 29. IX. 1939). V Kanalski dolini so italijanske oblasti izročale vprašalne pole celo Slovencem, ki niso imeli stalnega bivališča v Kanalski dolini kot na primer nekaterim Bovčanom, zaposlenim v Rabeljskem rudniku. Med optanti za Nemčijo so bili tudi jugoslovanski državljani (Lavo Čermelj, Po optiranju..., »Misel na delo«, januar 1940). Vzrok za to bomo iskali v intenzivni rajhovski propagandi pa tudi v fašistični politiki do slovenskega življa v Primorju. Kasneje so italijanske oblasti skušale to zavirati (opozorilo dr. I. Juvančiča). O tem je zanimiva ideja

profesorja Erlicha, rodom iz Žabnic, ki sta jo takrat predlagala ban Natlačen in minister Korošec jugoslovanski vladi, naj doseže s sklenitvijo dogovora z Italijo izselitev kanalskih Slovencev v Jugoslavijo. Dr. L. Čermelj se spominja, da je takrat Zveza jugoslovanskih emigrantskih društev iz Italije izvedela za ta naklep, ki bi utegnil postati usoden za vse Slovence in Hrvate pod Italijo, in ga še pravočasno preprečila (rkp. dr. L. Čermelja »Kanalska dolina« v arhivu INV). Resolucijo banu Natlačenu je poslal tudi Klub koroških Slovencev v Ljubljani (prepis resolucije iz privatnega arhiva dr. Julija Felaherja hrani arhiv INV).

Oglejmo si še priprave za preselitev Kanalčanov na Koroškem. V prvi fazi do napada na Jugoslavijo so skušali koroški nacisti odkupovati zemljišča za naselitev Kanalčanov izven slovenskega etničnega ozemlja, po napadu na Jugoslavijo pa je Maier-Kaibitschev Grenzlandamt samoiniciativno razširil to naseljitveno področje še na južni del dežele. Ta sugestija o vključitvi posesti zavednih Slovencev med posestva, namenjena Kanalčanom, je našla svojo potrditev 25. VIII. 1941 v posebnem Himmlerjevem odloku. Ta je določal, da se morata preseliti še v letu 1941 najmanj dve tretjini Kanalčanov na Koroško, ostala pa do prvega aprila 1942. V ta namen naj se določi kakih dvesto »slovenskih družin...«, ki so narodnostno in deželj nasprotni in izloči za zasedbo s Kanalčani, četudi ti državi sovražni Slovenci posedujejo nemško državljanstvo« (Menscheneinsatz, 1. IX. 1941). Ta odlok predstavlja tudi podlago za dejanski pričetek izseljevanja koroških Slovencev 14. in 15. IV. 1942. Geneze tega vprašanja se na tem mestu ne dotikamo (Tone Zorn, »Problematika izselitve koroških Slovencev in aspekti tega vprašanja po drugi svetovni vojni«, rkp., 1964).

Objavljeni podatki o opcijah Kanalčanov se nanašajo le sumarno na celotni trbiški okoliš in ne omenjajo rezultatov za posamezne vasi, kar otežuje ugotovitev števila optantov nemške in slovenske narodnosti. Dr. Theodor Veiter računa, da se je prijavilo za opcijo 90 % vseh kanalskih Nemcem in 85 % Slovencev (Die volkspolitische Lage im Kanaltal, »Ostdeutsche Wissenschaft«, München 1961, str. 448—449). V primerjavi z južnotirolskimi okraji je bilo procentualno število optantov za tretji rajh najvišje prav v Kanalski dolini (82 %); v Bolcanski pokrajini je ta odstotek znašal 73 %, v Trentinu 53 %, Bellunu 13 %. Za italijansko državljanstvo je v Kanalski dolini glasovalo 337 oseb (6 %), skupno število optantov je znašalo 4576 (dr. Bogo Grafenauer, »Kanalska dolina«, Ljubljana 1946, str. 12). Za leto 1939 dr. Veiter računa, da je bivalo v Kanalski dolini 6600 Nemcev in 1750 Slovencev. Vendar pa je ta cenitev za nemško govoreče Kanalčane previsoka, ker je Veiter očitno prištel k Nemcem tudi celoten slovenski narodnosten prirastek.

Po uradnih nemških podatkih se je do 1. aprila 1940 izselilo v tretji rajh 700 Kanalčanov, predvsem obrtnikov, delavcev in agrarnih proletarcev (Bogo Grafenauer, cit. d.). Do 30. VI. 1942 se je to število dvignilo na 3336 (Latour). Po nekem podatku je ostalo v Kanalski dolini po tem letu še 2400 optantov, ki so doma dočakali konec druge svetovne vojne. — V celoti so nacisti naselili na Koroškem skupno s štajerskim političnim okrajem Knittelfeld okroglo 5700 optantov iz Kanalske doline, Južne Tirolske, Besarabije, Jugoslavije in od drugod (Latour ima po podatkih Himmlerjevega osebne štaba število 5580). Dr. Veiter ugotavlja, da so naselili v političnem okraju Beljak (vsekakor mesto

in okolica) 2700 oseb, Celovec (mesto in okolica) 1500, St. Veit a/Glan, Feldkirchen, Frisach in Knittelfeld po 500, enako število tudi drugod. Po Rudolfu Cefarinu, vodji manjšinskega urada koroške deželne vlade po letu 1945, so nacisti naselili na posestva aprila 1942 izseljenih koroških Slovencev 66 kanalskih družin. Od tega jih je 43 prevzelo nakazano posestvo v last, ostalih 23 družin pa v najem (R. C., »Die Neue Zeit«, Klagenfurt, 22. X. 1949, št. 242).

Dotaknimo se še današnjega narodnostnega stanja v Kanalski dolini. Kot po letu 1921 smo tudi danes navezani na ceditve, ker italijanska ljudska štetja tudi po drugi svetovni vojni ne sprašujejo po jezikovni ali po narodnostni kategoriji. Rihard Orel piše, da živi danes v vasi Ukve 550 prebivalcev, od tega dve tretjini Slovencev in tretjina priseljenih Italijanov. Po njegovih podatkih je v Ovčji vesi od 235 prebivalcev 68 Slovencev in 149 Italijanov, ki so se priselili po preselitvi dela vaščanov na Koroško. Za Pontabel piše, da je ostalo po drugi svetovni vojni v tem kraju le še nekaj nemških družin, večina pa se jih je izselila med drugo svetovno vojno. V Lipaji vesi je narodnostno razmerje med Slovenci in Italijani ena tretjina proti dvema tretjinama. Piše, da je bilo v tej vasi ob koncu druge svetovne vojne še približno 40 slovenskih družin. V vasi Lužnica je le še nekaj Nemcev in Slovencev. V tej vasi, ki šteje 25 hiš, se je po R. Orlu »narodnostno stanje tako temeljito spremenilo, da je le... še osem (hiš) takih, v katerih govore nemško, in le v treh so še slovenski gospodarji«. V vasi Sv. Katarina le še posamezniki razumejo slovensko besedo (»Slovenski vestnik«, Celovec 5. VIII. do 25. XI. 1960). Leta 1949 je bila po istem avtorju v Žabnicah med 844 prebivalci četrtina Slovencev, tretjina Nemcev, drugi pa so bili Italijani. Nekaj Slovencev je bilo tudi v Beli peči, večje število pa med rudarji v Rablju, toda med temi je večje število jugoslovanskih državljanov s stalnim bivališčem na Bovškem (»Primorski dnevnik«, Trst, 12. III. do 15. III., 18. III. 1949). Rihard Orel ceni število kanalskih Slovencev na 1300. Po »Našem tedniku Kroniki«, Celovec, 17. V. 1950, št. 20, naj bi takrat živelo v Kanalski dolini 8961 prebivalcev, od tega 1900 domačinov (21 %), ki imajo večino le še v vaseh Žabnice in Ukve. Po istih podatkih naj bi bilo tega leta v Ovčji vesi le še 70 domačinov in 187 Italijanov. List omenja, da se je po letu 1918 priselilo v Kanalsko dolino 6369 Italijanov in 693 Slovencev iz ostalega Primorja. Med zadnje je verjetno všteti 600 rudarjev iz Rabeljskega rudnika. Po tej ceditvi naj bi imelo slovenski občevalni jezik 1800 Kanalčanov. Do te ceditve je prišel enajst let kasneje tudi Teodor Veiter (1895 oseb).

Latourjeva knjiga se le posredno dotika vprašanj slovenskega etničnega ozemlja, vendar pa omogoča z obdelavo italijansko-nemških odnosov v vprašanjih Južne Tirolske odgovoriti na nekatera vprašanja, ki se dotikajo tudi Kanalske doline. Sam problem ni zanimiv le kot dokument nacistične politike do nemške manjšine v Italiji, pač pa tudi za današnja dogajanja okrog Južne Tirolske.

Tone Zorn

Milan Apih, »Sredi pušk in bajonetov«. Spomini na internacijo v Bileći, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1962. Delo je bilo nagrajeno z drugo nagrado odbora za dvajseto obletnico vstaje.